

УДК 338.43.02

Ю. О. Литвин,
к. е. н., докторант, Дніпропетровський державний аграрний університет

СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Визначено фактори, що зумовлюють розвиток і розміщення продуктивних сил. Виявлено головні ознаки, що характеризують нерівності у розвитку територіальних соціально-економічних підсистем. Розроблено соціально-територіальну структуру регіону як об'єкт регулювання.

The factors that determine the development and distribution of productive forces. Revealed the main features that characterize inequality in the development of local socio-economic subsystems. A socio-territorial structure of the region as an object of regulation.

Ключові слова: соціально-територіальна структура, регіон, функція, механізми, розвиток, держава.
Key words: socio-territorial structure, region, function, mechanisms, development of the state.

Розвиток регіону залежить від стану його соціально-територіальної структури. Так, населення, яке проживає на території, являє собою демографічну базу розвитку регіону; виробництво, представлене на території, — економічну базу; нарешті, мережа поселень з розташованою на ній інфраструктурою — соціально-просторову базу розвитку регіону.

Під поняттям “соціально-територіальний розвиток регіону” розуміються зміни в територіальній організації життєдіяльності населення, зумовлені зрушеннями в економічній, демографічній і соціально-побутовій сферах регіону [6, с. 78].

Під впливом цих зрушень формується соціально-територіальна структура регіону, що являє собою сукупність стійких спільнот людей, що утворюються на основі соціальної неоднорідності умов життєдіяльності в різних територіально-адміністративних утвореннях і відносин між цими спільнотами. Зауважимо, що поняття “територіальна спільнота” істотно ширше в порівнянні зі змістом, вкладеним в це поняття соціологами. У соціології традиційно територіальна спільнота ідентифікується як соціальна група, виділена за спільністю територіальної бази. Так, наприклад, сільський адміністративний район розглядається соціологами як одиниця адміністративно-територіального поділу країни, основними властивостями якої є територіальність і наявність центру з органами, які здійснюють функції управління.

АНАЛІЗ ОСТАННІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Особливу увагу вивченню соціально-територіальної структури розвитку регіону надають такі відомі вітчизняні науковці, як В.Г. Андрійчук, С.М. Кваша, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Саблук, В.В. Юрчишин та інші.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Гіпотетично ми у своєму дослідженні виходимо з припущення, що реакція регіональних соціально-економічних систем на зміну національних макроекономічних параметрів визначається в основному особливостями соціально-територіальної структури регіону. Отже, прийнятий в статті підхід до аналізу соціально-територіального розвитку регіону дозволяє наблизитися до вирішення проблем його стійкого розвитку, підвести наукову базу під розробку його перспектив.

РЕЗУЛЬТАТИ

Для регіональної економіки характерний інший підхід до адміністративного району, що розглядається як регіональна соціально-економічна підсистема, елементами якої є взаємопов'язана мережа поселень, яка проживає на території населення, і, нарешті, територіально-виробничий комплекс, в основі якого знаходиться сільськогосподарське виробництво, доповнене відповідною виробничою, соціальною і ринковою інфраструктурою. Саме територіальна організація економіки регіону, просторовий розподіл виробничої, соціальної, ринкової інфраструктур визначають умови життєдіяльності різних територіальних груп населення.

Отже, з позицій регіональної економіки, в основі соціально-територіальної структури регіону лежать нерівності, пов'язані з різним рівнем соціально-економічного розвитку внутрішньорегіональних територіальних одиниць і породжені територіальним поділом праці, розвитком і розміщенням продуктивних сил [3, с. 45].

У свою чергу, розвиток і розміщення продуктивних сил зумовлені складною взаємодією цілого ряду факторів, до числа яких належать:

- відмінності у природно-кліматичних умовах;
- економіко-географічне положення території;
- рівень розвитку інфраструктури (виробничої, соціальної, ринкової);
- структура виробництва, ступінь його інноваційності;
- агломераційні переваги або недоліки (перенаселення);
- соціально-культурні фактори (рівень освіти населення) і т.д. [1, с. 88].

Зауважимо, що поряд зі “старими” факторами з'явилися “нові”, пов'язані або з недосконалістю державної регіональної політики, або з її соціально-економічними наслідками. До числа основних належать:

- недооблік регіональних наслідків проведення державної економічної макрополітики (лібералізації цін на енергоносії та транспорт і т.д.);
- незавершеність процесу розмежування прав між державним урядом, адміністрацією суб'єктів держави і органами місцевого самоврядування в сферах вирішення соціальних проблем та впливу на економіку;
- неконтрольований процес диференціації доходів населення (зниження рівня життя) як між окремими шарами, так і в регіональному розрізі, супутній кризі та введеному

різних форм власності;

- безсистемне надання окремим суб'єктам держави пільг і преференцій від державного уряду для соціальної підтримки населення та ін.;

- різна інтенсивність проведення в просторі і в часі корінних економічних перетворень;

- нерівномірність у просторовому охопленні, в швидкості розповсюдження і в глибині економічного спаду.

Головні ознаки, що характеризують нерівності у розвитку територіальних соціально-економічних підсистем можуть бути представлені у вигляді трьох потенціалів:

- економічний потенціал адміністративно-територіальної одиниці, що виражається в рентабельності підприємств і організації профілюючих галузей і зумовлює рівень доходів і добробуту територіальної групи;

- соціальний потенціал, який вимірюється рівнем розвитку основних галузей соціальної сфери проживання територіальної групи;

- соціально-демографічний потенціал, що відображає демографічний склад і культурно-освітній рівень територіальної спільноти. Як елементи реальності, що відповідають поняттю “територіальна спільнота”, можуть розглядатися будь-які ланки адміністративно-територіальної структури країни: області, міста, селища. У науковій літературі пропонуються різні, в тому числі й досить складні, підходи до визначення меж територіальних спільнот. Проте використання адміністративного критерію має, щонайменше, дві вирішальні переваги в порівнянні з іншими підходами: по-перше, відносна стійкість кордонів спільнот, які виділяються; по-друге, наявність достатньої статистичної інформації про їх розвиток. Нарешті, єдність територіального управління також є важливим фактором соціально-політичної та економічної цілісності ланок адміністративної структури [2, с. 221].

Зовнішні функції територіальних спільнот полягають у задоволенні потреб більш широких систем у матеріальних благах, виробничих і соціальних послугах, інформаційних та духовних цінностях. Внутрішні (соціальні) функції цих спільнот полягають у забезпеченні суспільно нормальних умов життєдіяльності та суспільного розвитку груп населення, що формують їх. І зовнішні, і внутрішні функції спільнот здійснюються через діяльність груп, регульовану місцевими органами управління, а також через взаємодію цих груп з іншою частиною суспільства в рамках сформованої системи громадських відносин.

Важливе значення має вивчення взаємозв'язків між різними територіальними спільнотами — обмін населенням, виробленими на території товарами і послугами, потоки фінансових, в т.ч. міжбюджетних, ресурсів і т.д.

Зміст соціально-економічних відносин і взаємодій територіальних спільнот кожного рівня (наприклад, районів, міст і т.д.) істотно залежить від того, наскільки вони “подібні” або “різні”. Чим більш подібні різні спільноти за складом населення, спеціалізації виробничої сфери, розвитку соціальної інфраструктури, тим ближче, як правило, спектр актуальних для них проблем, а також арсенал їхніх можливих рішень [5, с. 33].

В основі взаємодії подібних територіальних спільнот лежить близькість характерних для них соціально-економічних ситуацій. Інший зміст властивий відносинам між спільнотами істотно різного типу, як, наприклад, між жителями міста і села. На перше місце тут виходять зв'язки спеціалізації і кооперації виробництва, обміну ресурсами, продукцією, послугами, інформацією. Відмінності в комплексі життєвих умов стимулюють активну міграцію населення, в той час як обмін населенням між подібними територіальними спільнотами, як правило, невеликий. У зв'язку з цим для раціональної територіальної організації регіону першочергове значення має взаємодія різних територіальних спільнот.

Соціально-територіальна структура на своєму верхньому рівні представлена міським та сільськими типами спільнот, що в даний час доповнюють і у відомому сенсі протистоять один одному. По-перше, місто і село виконують взаємодоповнюючі функції в просторової організації суспільства, що дозволяє, нехай з деякою часткою умовності, розглядати їх як його функціонально-територіальні підсистеми. По-друге, місто і село формують якісно різні типи середовища життєдіяльності і способу життя відповідних груп населення і, отже, представляють різні соціально-економічні типи спільнот. По-третє, міські та сільські поселення відокремлені один від одного, що проявляється у відмінностях їх правового статусу, а також у поділі адміністративного управління міськими та сільськими територіями. Ці обставини надають відому обґрунтованість виділення міста і села як вихідних, найбільш великих блоків соціально-територіальної структури регіону [5, с. 99].

У цілому ж, село регіону може бути розглянуто як найбільш велика регіональна соціально-економічна підсистема, іменована нами надалі як “аграрний сектор регіону”. Будова аграрного сектора регіону розкриває, на наш погляд, різні типи сільських адміністративних районів і сільських поселень (рис. 1).

Таким чином, отримавши загальне уявлення про соціально-територіальну структуру регіону, перейдемо до розгляду її як об'єкта регулювання. На нашу думку, питання регулювання внутрішньорегіональних територіальних нерівностей з боку держави як з теоретичних, так і з практичних позицій виявилися проробленими. Наука не змогла, на нашу думку, адекватно відреагувати на істотну зміну ситуації навколо проблеми внутрішньорегіональних соціально-територіальних нерівностей, а регіональна влада, зі свого боку, через цю та інші причини опинилася неготовими до проведення осмисленої і науково обґрунтованої регіональної політики.

За радянських часів існував перелік офіційно визнаних соціальних відмінностей, що підлягають подоланню. У їх числі і територіальні нерівності, зокрема відмінності між містом і селом в рівні життя населення, його доступ до соціальних благ. Мета нівелювання відмінностей була зрозуміла — досягнення соціальної однорідності суспільства.

Сьогодні офіційна державна ідеологія зазнала докорінних змін: держава зняла з себе зобов'язання щодо підтримки та розвитку економіки, принципові зрушення відбулися в соціальній політиці, в т.ч. в розмежуванні повноважень щодо її реалізації між державним центром, суб'єктами України і місцевим самоврядуванням. Держава має намір залишити за собою надання ряду соціальних послуг населенню за рахунок бюджетних коштів в освіті, охороні здоров'я, культурі на основі законодавчо встановлених мінімальних нормативів. Формується державна політика на ринку праці, ключові важелі якої залишені за державним центром.

Всі ці інституційні зміни по-різному позначаються на розвитку регіонів України. Однак якщо в частині державної політики є якась ясність, прийняті основоположні нормативні правові документи, то по відношенню до внутрішньорегіональної територіальної політики цього сказати не можна.

Що можуть і повинні зробити регіональні органи влади у сфері регулювання внутрішньорегіональних територіальних нерівностей? Якими критеріями їх вибору вони повинні керуватися? Які інструменти згладжування внутрішньорегіональної просторової поляризації та ефективність їх застосування? Які межі пом'якшення соціальних нерівностей, перетин яких призведе до прямого збитку для розвитку ринкової економіки в регіоні, зниження його конкурентоспроможності?

Центральне питання регіональної політики суб'єкта України — якій саме внутрішньорегіональній соціально-економічній територіальній одиниці повинна бути надана

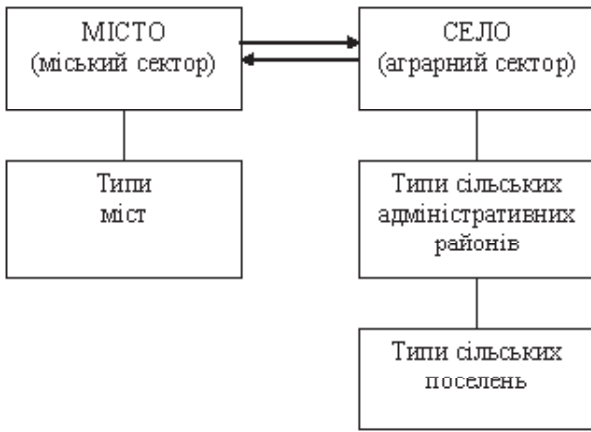

Рис. 1. Соціально-територіальна структура регіону як об'єкт регулювання

допомога з боку регіональних органів влади? Питання це можна поставити і в іншій площині — які саме територіальні нерівності повинні бути нівельовані?

На державному рівні, як зазначалося вище, на ці питання дано відповіді. Так, в основних положеннях регіональної політики в Україні вказується на необхідність нівелювання поглиблення територіальних відмінностей регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку. Мова в даному випадку йде не про вирівнювання розвитку регіонів, а про створення більш-менш рівноцінних умов життя населення, усунення необґрунтованих соціально-економічних відмінностей у розвитку територіальних одиниць.

На думку академіка А.Г. Гранберг, вирівнювання регіонів за рівнем соціально-економічного розвитку завдання не реально і схоластичне. Для досягнення найбільш відсталими регіонами середньоукраїнського рівня, за оптимістичними прогнозами, потрібно не менше 15—30 років. У зв'язку зі сказаним реалістичне завдання полягає у зменшенні відставання економічно менш розвинених регіонів, подоланні тенденції міжрегіонального соціальної нерівності [7, с. 167].

У вивченні проблем територіальних нерівностей найбільш традиції характерні для економічної та соціальної географії. В рамках географії розглядається широке коло питань регіональної політики — від методики виділення районів до встановлення територіальної справедливості (термін введений у науковий обіг в 1968 р. англійським географом Б. Дейвісом). Яскравим представником "географії населення" був П. Хаггет.

Соціологами в останні роки активно вивчається диференціація населення за різними характеристиками: матеріальним становищем сімей, рівнем їхнього життя, професії, за національно-етнічними, демографічними та іншими ознаками. У їх числі — відмінності в умовах життя груп населення в залежності від місця їх проживання (центральні і віддалені регіони України, міські або сільські поселення, столичні центри чи малі міста). У фокусі досліджень соціологів знаходяться дві центральні проблеми: нерівності в рівні життя і у фактичному правове становище територіальних спільнот, а також їх відображення в суспільній свідомості.

Вченими пропонуються різні класифікації регіонів для цілей регіональної політики. Залежно від різних наукових підходів у якості об'єкта допомоги з боку державного центру розглядаються кризові, відсталі, слабозрозвинені, депресивні, стагнуючі регіони [8, с. 199].

При цьому величина нерівностей, як правило, кількісно не визначена; порогові ж значення показників соціально-економічного розвитку регіонів, які використовуються при розробці концепції економічної безпеки країни, не можуть бути застосовані до внутрішньорегіональних одиниць.

Інший підхід до вибору нерівностей, що вимагають нівелювання, запропонували соціологи. Як критерій оцінки соціальних нерівностей розглядається їх справедливість (несправедливість) з точки зору громадської думки. Ідея полягає в тому, що держава, суспільство повинні підтримувати справедливі соціальні нерівності та нівелювати несправедливі.

На нашу думку, такий підхід неприйнятний через високу суб'єктивність і непостійність оцінок. Так, за наявними дослідженнями оцінки населенням справедливості або несправедливості нерівностей істотно варіюють залежно від регіону проживання. У загальному випадку вони укладаються в концепцію територіальної диференціації за принципом "центр-периферія" з виділенням "напівпериферії" і "особливих" районів.

ВИСНОВКИ

Отже, по відношенню до різних видів територіальних нерівностей повинен бути застосований диференційований підхід. Так, при оцінці нерівностей у розвитку економіки внутрішньорегіональних одиниць варто враховувати їх вплив на просторову неоднорідність регіону, країни. Зменшення просторової неоднорідності створює більш сприятливі умови для розвитку загальнонаціонального ринку, здійснення соціально-економічних перетворень, зміцнення єдності української держави. Навпаки, посилення неоднорідності ускладнює проведення єдиної політики соціально-економічних перетворень і формування загальнонаціонального ринку, збільшує небезпеку регіональних криз і міжрегіональних конфліктів, дезінтеграції національної економіки, ослаблення цілісності суспільства і держави. З іншого боку, якщо склалася диференціація внутрішньорегіональних одиниць за рівнем економічного розвитку, що є необхідною передумовою збереження і збільшення конкурентоспроможності регіону, то установка органів влади на її нівелювання, особливо на стадії виходу регіону з кризи, не може бути визнана доцільною. Що ж до територіальних соціальних відмінностей, то в умовах кризової економіки обмеження фінансових ресурсів на соціальний розвиток як критерій оцінки соціальних нерівностей повинен виступати гарантований державою мінімум соціальних послуг.

Література:

1. Аграрний сектор: моделі управління / Макаренко П.М., Васильєва Н.К., Довбиш Г.В., Макаренко А.П., Макаренко Ю.П. За ред. П.М. Макаренко. — Суми: Довкілля, 2006. — 438 с.
2. Баян А.В. Наукове узагальнення зарубіжного досвіду в сільському господарстві / А.В. Баян. — К.: ЗАТ "Нічлава", 2003. — С. 221.
3. Бубенко П.Т. Регіональні аспекти інноваційного розвитку: [монографія] / П.Т. Бубенко. — Харків: НТУ "ХПІ", 2002. — 316 с.
4. Державне регулювання економіки: [навч. посіб.] / С.М. Чистов, А.Є. Никифоров, Т.Ф. Куценко та ін. — К.: КНЕУ, 2000. — 316 с.
5. Державне управління і менеджмент: [навч. посіб. у табл. і схемах] / Г.С. Одинцова, Г.І. Мостовий, О.Ю. Амосов та ін. — Х.: ХарPI УАДУ, 2002. — 492 с.
6. Економічна енциклопедія: У 3 т. / [гол. ред. Б.Д. Гаврилишин]. — К.: Академія, 2000. — Т.3. — 952 с.
7. Корецький М.Х. Державне регулювання аграрної сфери у ринковій економіці / Корецький М.Х. — К.: Вид-во УАДУ, 2002. — 260 с.
8. Латинін М.А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання / М.А. Латинін // Національна академія держ. управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т держ. управління.